

УДК 352.075.1(477)

МІСЦЕ ПРАВОВИХ АКТІВ ОРГАНІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Ксенія НАУМОВА,

здобувач кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

SUMMARY

The article explores the role of legal acts of local self-government in the Ukrainian legislation with respect to their validity. It is recognized that the acts of the local government are subordinate in nature, and consequently, a conflict between them and the Constitution, the international agreement to be bound by the Verkhovna Rada of Ukraine and the law should be handled as hierarchical conflict, that is in favor of the act with greater legal force. At the same time, it is proved that the contradiction between the acts of the local government by-laws and the legislative and executive branches of government are not hierarchical and should be resolved by resorting to the competence of a body.

Key words: acts of local self-government, legal force, legislative system, hierarchical collision.

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається роль правових актів місцевого самоврядування в системі законодавства України з точки зору їх юридичної сили. Визнається, що акти місцевого самоврядування мають підзаконний характер, а отже, колізії між ними та Конституцією України, міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, або законом мають вирішуватися як ієрархічні колізії, тобто на користь акта з більшою юридичною силою. Водночас доводиться, що суперечності між актами місцевого самоврядування та підзаконними актами законодавчої й виконавчої гілок влади не є ієрархічними, мають вирішуватися через звернення до компетенції того чи іншого органу.

Ключові слова: акти місцевого самоврядування, юридична сила, система законодавства, ієрархічна колізія.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших показників рівня демократії в суспільстві є ефективна й максимально наближена до населення місцева влада. Сьогодні інститут місцевого самоврядування визнається одним із провідних інститутів публічної влади, невід'ємним атрибутом демократичної, соціальної, правової держави [24, с. 44].

Місцеве самоврядування – це багатогранне, комплексне політико-правове явище, науковий потенціал якого розкривається в сукупності теоретичних конструкцій, базових юридичних понять і категорій, що сприяють оформленню відповідних теорій місцевого самоврядування [27, с. 51].

Сучасний інститут місцевого самоврядування є своєрідним результатом тисячолітнього вітчизняного й світового досвіду організації публічної влади, взаємовідносин влади з людиною, який наочно свідчить, що спрямованість влади на задоволення потреб людини, її функціонування в інтересах людини може забезпечуватися лише за умови реальної участі людей у формуванні цієї влади [25, с. 3; 18, с. 12; 20, с. 11; 23, с. 9; 26, с. 10; 30, с. 13].

Формулювання мети й завдань статті. Саме тому в умовах незалежної, правової, демократичної держави одним із пріоритетних напрямів є створення реальної та ефективної системи місцевого самоврядування як найважливішого елемента взаємозв'язку держави й суспільства, що діяла б на основі принципів децентралізації, відносної самостійності та справедливості [7, с. 261]. Розвиток сучасного суспільства вимагає нового розуміння й трактування ролі та значення місцевого самоврядування як базової демократичної інституції [11, с. 3].

Виклад основного матеріалу. Є.І. Качмарський стверджує: «Лише розвинене та інституціоналізоване місцеве самоврядування спільно з іншими інститутами громадянського суспільства, маючи реальну правову,

організаційну, матеріально-фінансову самостійність та відповідні внутрішні й зовнішні умови для своєї діяльності, отримує можливість стримувати негативні впливи держави та забезпечувати паритетні відносини між ними» [12, с. 5].

Конституція України визнає й гарантує місцеве самоврядування та визначає його як самостійну форму здійснення влади народом [1; 16, с. 3]. Так, згідно із частиною 2 статті 5 Конституції України носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [13].

Трансформуючи класичну теорію «розподілу влади», організація публічної влади в Україні на сучасному етапі розглядається так: як центральна (державна влада), яка здійснюється за принципом її поділу на три самостійні гілки (законодавчу, виконавчу й судову); як місцева влада – державна (виконавча) і самоврядна, у системі якої відокремлюються представницька та виконавча [17, с. 11].

Як вказав Конституційний Суд України, положення частини 2 статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народу. Влада народу є первинною, єдиною й невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії в порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України [22, ст. 2605]. Єдиний характер влади народу є важливою вихідною засадою побудови єдиної системи не лише інституцій публічної влади, а й джерел права, що ними створюються. Влада місцевого самоврядування як підсистема публічної влади наділена такими ознаками: чітко виражений інституційний характер; наявність специфічного

відокремленого від населення апарату, що здійснює ці владні функції; безперервність у часі, універсальність, загальність; дія на підставі законів та інших нормативних актів; здійснення влади на певній території щодо всіх осіб, які знаходяться на ній; можливість використання засобів законодавчо передбаченого примусу; встановлення й стягнення податків і зборів; самостійне формування бюджету [5, с. 8; 14, с. 9; 28, с. 11]. Отже, муніципальна влада – це особливий публічно-правовий феномен. З державною владою її об'єднує те, що муніципальна влада, як і державна, забезпечує підпорядкування собі суб'єктів муніципально-правових відносин.

Місцеве самоврядування – це не лише форма самоорганізації населення для виконання своїх завдань, а й форма здійснення публічної влади, влади народу. У зв'язку із цим діяльність органів місцевого самоврядування характеризується наявністю владних повноважень, обов'язковістю прийнятих рішень для фізичних, а також юридичних осіб та організацій, що перебувають на території, у межах якої функціонують відповідні органи місцевого самоврядування [8, с. 11].

Водночас законність як режим громадсько-політичного життя, що заснований на принципах гуманізму й справедливості, за якого забезпечується реальне дотримання та виконання правових приписів усіма без винятку учасниками суспільних відносин, формує в громадян впевненість у стійких суспільних відносинах, у надійності й захищеності їх прав, свобод і законних інтересів [21, с. 8], вимагає чіткого визначення місця правових актів, що виступають формою закріплення й зовнішнього вираження рішень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, у системі джерел права України.

Визнання й гарантування місцевого самоврядування, а також розуміння народу як єдиного джерела влади, а тому – єдності публічної влади, дозволяє зробити висновок, що всі акти, які приймаються в державі або безпосередньо народом, або його представниками на загальнодержавному чи місцевому рівнях, утворюють єдину систему джерел права. Це дозволяє включити нормативно-правові акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування до загальної системи джерел муніципального права.

Як відомо, у загальнотеоретичній юридичній науці зв'язок між джерелами права визначається їхньою юридичною силою [15, с. 10]. За цим критерієм, що лежить в основі побудови системи законодавства, усі нормативно-правові акти поділяються на закони (акти вищої юридичної сили) і підзаконні акти (акти, видані на підставі закону). С.Л. Зівс пов'язує місце джерел права в системній архітектоніці та юридичну силу нормативного акта, яку у свою чергу пов'язує з місцем нормотворчого органу в системі вищих і центральних органів держави [10, с. 35].

Вирішення питання про місце актів органів і посадових осіб місцевого самоврядування в системі джерел муніципального права в практичній площині покликане встановити насамперед спосіб подолання колізій, які можуть виникати між актами місцевого самоврядування та актами центральних і місцевих органів державної влади.

Юридична наука, традиційно відводячи актам місцевого самоврядування в ієрархічній системі законодавства України ланку, нижчу за підзаконні акти законодавчої гілки влади, а також центральних і місцевих органів виконавчої влади, на наш погляд, припускається помилки, обумовленої ігноруванням самої природи влади органів і посадових осіб місцевого самоврядування як публічної й

представницької. Вважаємо, що розуміння місцевого самоврядування в Україні як гарантованого державою права та реальної здатності територіальної громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України (стаття 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») вказує на підзаконний характер діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, проте не обумовлює їх підпорядкованість вертикалі органів виконавчої влади.

Таким чином, акти місцевого самоврядування (муніципальні акти) поряд із Конституцією й законами України, відповідними міжнародно-правовими документами, указами Президента України й постановами Кабінету Міністрів України утворюють самостійну підсистему підзаконних нормативних актів в Україні. Самостійність цієї підсистеми обумовлюється тим, що відповідно до статті 5 Конституції України органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади.

Отже, на наш погляд, ієрархічна колізія може вирішувати виключно суперечність між Конституцією України, міжнародним актом, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, або законом України та актом місцевого самоврядування. У цьому разі пріоритет має бути надано Конституції України, міжнародному акту або закону, адже одним із принципів місцевого самоврядування є принцип законності (стаття 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), який знайшов закріплення на конституційному рівні в статті 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Крім того, ієрархічний характер може мати колізія в межах самої системи актів місцевого самоврядування. Вважаємо, що акти, прийняті на місцевому референдумі, акти міської, селищної, сільської ради, акти голови місцевої ради або акти виконавчого органу ради мають різну юридичну силу, тому подолання колізій між ними може відбуватися через з'ясування вертикальної структури актів місцевого самоврядування. Загальне правило, яке використовується для подолання таких колізій, звучить так: у разі суперечності застосовуються норми, що мають більш високу юридичну силу. Так, зокрема, нормативно-правові акти місцевих рад мають певні особливості порівняно з актами інших органів місцевого самоврядування, обумовлені представницькою й колегіальною природою органів місцевого самоврядування, що їх приймають.

Отже, щодо актів місцевого самоврядування поняття «підзаконні акти» відображає одну загальну рису їх змісту – те, що вони ґрунтуються на законі, а також одну загальну особливість їхньої юридичної сили – те, що вони законам не суперечать [19, с. 5]. Підзаконний акт кожної «нижче розташованої» інстанції повинен знаходитися не лише «під» законом, а й відповідати нормативним актам усіх органів, які займають більш високе становище в ієрархії органів [2, с. 102].

Підзаконність актів органів місцевого самоврядування проявляється також у тому, що акти виконавчих органів муніципальних утворень повинні відповідати не лише законом, а й актам представницьких органів муніципального утворення, оскільки останні встановлюють загальні правила на цій території. Таким чином, ознака підзаконності

притаманна всім правовим актам місцевого самоврядування, всій правотворчій і правозастосовній діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Водночас підзаконність актів органів місцевого самоврядування не тотожна аналогічній властивості актів органів державної влади. Її зміст визначається місцем муніципальних органів у механізмі демократії, роллю, яку вони покликани відігравати в здійсненні функцій держави. А тому щодо колізій, які можуть виникати між актами місцевого самоврядування й підзаконними актами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, актами міністерств, відомств, інших центральних органів виконавчої влади, актами місцевих органів виконавчої влади, на наше переконання, такі колізії не мають характеру ієрархічних¹ і не повинні вирішуватися автоматично на користь актів органів державної влади. Такі колізії мають змістовний характер: має бути встановлено межі компетенції кожного з органів і встановлено, який з органів вийшов за такі межі. Пріоритет має бути надано тому акту, який було прийнято органом або посадовою особою в межах своєї компетенції.

Децентралізація влади проявляється в перерозподілі владних повноважень між взаємодіючими рівнями влади. Визнаючи місцеве самоврядування як форму влади, держава визначає межі цієї влади шляхом закріплення сфери правотворчості органів місцевого самоврядування. Аналіз законодавства про місцеве самоврядування свідчить, що межі владних повноважень органів місцевого самоврядування визначаються за допомогою досить складної конструкції. Так, правові акти, які видаються муніципальними органами (або їх посадовими особами), умовно можуть бути розділені на чотири види:

- 1) такі, що видаються на підставі прямих приписів законів;
- 2) такі, що регулюють відносини, які на законодавчому рівні врегульовано лише в загальній формі;
- 3) такі, що регулюють відносини з реалізації окремих державних повноважень, делегованих органам місцевого самоврядування;
- 4) такі, що регулюють відносини, за якими державна регламентація відсутня повністю [3, с. 12].

Компетенція, таким чином, виявляється базовим поняттям для вирішення суперечностей між актами різних підсистем публічного права – актами органів державної влади й актами місцевого самоврядування, найважливішим елементом конституційно-правового статусу суб'єктів владовідносин. Так, Т.М. Бялкіна справедливо відзначає, що сутність компетенції як правової категорії полягає в тому, що вона виступає правовим засобом, що дозволяє визначити роль і місце конкретного суб'єкта в управлінському процесі шляхом законодавчого закріплення за ним певного обсягу публічних справ [5, с. 81]. Отже, саме розмежування сфер компетенції має виступати засобом подолання колізій між актами місцевого самоврядування та іншими підзаконними актами.

¹ Приблизники висновку щодо більшої юридичної сили актів органів державної влади порівняно з актами місцевого самоврядування, як правило, посилаються на частину 3 статті 24 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відповідно до неї органи місцевого самоврядування та їх посадові особи діють лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, передбачені Конституцією й законами України, та керуються у своїй діяльності Конституцією й законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, а в Автономній Республіці Крим – ще й нормативно-правовими актами Верховної Ради та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, прийнятими в межах їхньої компетенції.

Визнаючи право населення на здійснення місцевого самоврядування, держава визнає самостійність місцевого самоврядування в межах його повноважень і бере на себе зобов'язання створювати необхідні умови для реалізації цього права. Держава гарантує діяльність місцевого самоврядування комплексом правових актів, покликаних забезпечити ефективне функціонування всієї його системи. У системі правових гарантій закон є головним джерелом права, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, охороняє основні права, встановлює основні обов'язки, а також найбільш повно визначає компетенцію місцевого самоврядування, забезпечує її реалізацію та захист [29, с. 180]. Так, обґрунтувати висновок щодо неієрархічного характеру колізій між актами місцевого самоврядування й підзаконними актами органів державної влади можна, зокрема, через посилання на такий принцип місцевого самоврядування, як принцип правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законами (стаття 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), а також правило, відповідно до якого акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування можуть визнаватися незаконними в судовому порядку з мотивів їх невідповідності Конституції або законам України (частина 10 статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Як бачимо, закон не передбачає можливість оцінки актів місцевого самоврядування на предмет відповідності чи невідповідності підзаконним актам органів державної влади як підставу для їх скасування.

Наведені висновки щодо місця актів місцевого самоврядування в системі джерел муніципального права України мають особливу актуальність з огляду на те, що місцеве самоврядування має стати не лише доповненням, а й протипологом державній владі, захищаючи місцеві громади від надмірної централізації та концентрації влади в одних руках [6, с. 8], інститут місцевого самоврядування є необхідним елементом створення вдосконаленого механізму стримувань і противаг між законодавчою та виконавчою гілками влади, умовою поглиблення демократичних тенденцій в управлінні державою й функціонуванні політичної системи сучасної України [8, с. 10], а також враховуючи подвійну природу органів місцевого самоврядування: як елемента громадянського суспільства та як елемента механізму державного управління [9, с. 10].

Сам інститут місцевого самоврядування відіграє значну роль у процесі формування громадянського суспільства, оскільки всі громадянські права й масові форми активності громадян, різні позадержавні прояви суспільного життя зароджуються та реалізуються в місцевих громадах, що створюють базу громадянського суспільства. Саме місцеве самоврядування відіграє вирішальну роль у реалізації одного з головних завдань сучасності – об'єднання в єдине ціле інтересів держави, суспільства й особистості, оскільки сама його сутність полягає в гармонізації прав і свобод людини й громадянина з інтересами держави та суспільства [4, с. 7].

Висновки. Правова автономність місцевого самоврядування закріплює власні функції й повноваження через прийняття нормативно-правових актів незалежно від впливу чи регламентації з боку органів державної влади будь-якого рівня. При цьому рішення органів місцевого самоврядування є обов'язковими для виконання на відповідній території. Реалізація цих прав є своєрідним засобом саморегуляції системи місцевого самоврядування й територіальної громади, що прямо передбачається статтею 144 Конституції України.

Список використаної літератури

1. Weinstein B. Local Self-Government Is True Socialism: Joshua Toulmin Smith, the State and Character Formation / B. Weinstein // *English Historical Review*. – 2008. – № СХХІІІ(504). – P. 1193–1228.
2. Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1996. – 192 с.
3. Антонова Н.А. Подзаконные акты органов местного самоуправления в современной системе права Российской Федерации / Н.А. Антонова // Пробелы в российском законодательстве. – 2009. – № 3. – С. 11–13.
4. Астапова Т.О. Адаптація зарубіжного досвіду реформування діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.04 / Т.О. Астапова; Харківський регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Х., 2010. – 20 с.
5. Бялкина Т.М. Компетенция местного самоуправления: проблемы теории и правового регулирования: [монография] / Т.М. Бялкина. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2006. – 407 с.
6. Ворона П.В. Експлікація місцевого самоврядування в програмах політичних партій України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.04 / П.В. Ворона; Харківський регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Х., 2007. – 19 с.
7. Грובה В.П. Співвідношення систем місцевого самоврядування / В.П. Грובה // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Гриценка, М.Б. Бучка. – К.: Логос, 2010. – С. 260–263.
8. Добкін М.М. Адміністративно-правовий статус виконавчих органів міських рад: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право» / М.М. Добкін; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 20 с.
9. Журавель Я.В. Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Я.В. Журавель; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2007. – 227 с.
10. Зивс С.Л. Источники права / С.Л. Зивс. – М.: Наука, 1981. – 240 с.
11. Калиновський Б.В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Б.В. Калиновський; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 21 с.
12. Качмарський Є.І. Місцеве самоврядування в контексті становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Є.І. Качмарський; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 18 с.
13. Конституція України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. – Ст. 141.
14. Кочеткова Н.В. Соотношение государственной власти и местного самоуправления / Н.В. Кочеткова // Государственная власть и местное самоуправление. – 2003. – № 1. – С. 9–10.
15. Кравец І.А. Проблемы реализации принципа прямого действия Конституции / И.А. Кравец // Российский юридический журнал. – 2001. – № 3. – С. 3–11.
16. Краснікова О.В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О.В. Краснікова; Одеська нац. юрид. акад. – О., 2004. – 19 с.
17. Крусян А.Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / А.Р. Крусян; Одеська держ. юрид. акад. – О., 1999. – 19 с.
18. Лисенко І.М. Розвиток територіальних громад як умова формування громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / І.М. Лисенко; Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2011. – 20 с.
19. Мицкевич А.В. Акты высших органов советского государства / А.В. Мицкевич. – М.: Юридическая литература, 1967. – 175 с.
20. Мороз О.Ю. Представницькі інститути влади в Україні: історичні традиції та сучасний розвиток: автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / О.Ю. Мороз; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 19 с.
21. Павленко С.В. Засоби забезпечення законності та правопорядку в діяльності органів місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.04 / С.В. Павленко; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 19 с.
22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини 1 статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин 2, 3, 4 статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі № 1-5/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.
23. Самойленко Л.Я. Розвиток місцевого самоврядування як чинник волевиявлення та самоорганізації населення у громадянському суспільстві: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.04 / Л.Я. Самойленко; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. – К., 2010. – 20 с.
24. Серьогіна С.Г. Муниципальная реформа как ключевой напрямок удосконалення моделі місцевого управління в Україні / С.Г. Серьогіна // Місцеве самоврядування. – 2009. – № 2. – С. 44–47.
25. Скопич О.Д. Контроль у системі місцевого самоврядування України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.04 / О.Д. Скопич; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. – К., 2010. – 20 с.
26. Солоненко О.М. Реалізація функцій забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян у системі місцевого самоврядування (організаційно-правові питання): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О.М. Солоненко; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
27. Хоменець Р.Б. «Анатомія» місцевого самоврядування. Над чим задумуються теоретики / Р.Б. Хоменець // Віче. – 2002. – № 3. – С. 50–53.
28. Шургина Е.С. Муниципальное право: [учебник] / Е.С. Шургина. – 4-е изд., доп. и перераб. – М.: Норма, 2012. – 560 с.
29. Юнина О.Н. Правовые гарантии местного самоуправления / О.Н. Юнина // Местное самоуправление: современный российский опыт законодательного регулирования: [учеб. пособие] / под ред. К.Ф. Шеремета, И.И. Овчинникова. – М., 1998. – С. 179–185.
30. Яцунська О.О. Світовий досвід місцевого самоврядування та перспективи його інституціонально-системного втілення в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / О.О. Яцунська; Одеська нац. юрид. акад. – О., 2001. – 20 с.